

Anna Engelking

engelking@ispan.edu.pl<https://orcid.org/0000-0003-3225-8084>

Polska Akademia Nauk

Instytut Sławistyki

Między etnologią, socjologią i językoznawstwem. Józef Obrębski w polu nauk społecznych

*Between ethnology, sociology and linguistics
Józef Obrębski in the field of social sciences*

Uważamy Józefa Obrębskiego za antropologa, ściślej – antropologa społecznego. I słusznie. Miał stopień doktora antropologii społecznej (Doctor of Philosophy in Social Anthropology), przyznany w styczniu 1934 r. na Uniwersytecie Londyńskim, i habilitację z etnologii, którą uzyskał w lutym 1946 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Nie tylko jednak formalne stopnie naukowe i afiliacje instytucjonalne decydują o związku uczonych z polami określonych dyscyplin, a także o materii – empirycznej i teoretycznej – ich badań.

W przypadku J. Obrębskiego znamienne jest, że za przynależnego do swojej dyscypliny uważają go zarówno antropolodzy, jak i socjolodzy. Jedni i drudzy badają jego życie i twórczość, i piszą o nim; jego biogramy, oprócz *Polskiego słownika biograficznego* (Armon 1978), znajdują się i w etnologicznych (Engelking 2007a), i w socjologicznych (Winławski 2007) słownikach biograficznych. Taka sytuacja – nieodosobniona, bo dotyczy także innych wybitnych badaczy społecznych, by wymienić Ludwika Krzywickiego i Jana Stanisława Bystronia – ma źródło w trajektorii naukowej i zawodowej J. Obrębskiego. Ale nie tylko. Wpisuje się także w szerszy kontekst krystalizowania się i instytucjonalizacji etnologii i socjologii w międzywojennej Polsce. „Granice między socjologią i etnologią bywały w ówczesnej praktyce nader płynne (...). Przedstawiciele tych dyscyplin pozostawali ze sobą w żywych kontaktach” (Chałubiński 2006: 50).

I, co najistotniejsze, wiąże się ze specyfiką uprawianej przez J. Obrębskiego antropologii. Jak pisał w artykule *Etnologia i socjologia*, opublikowanym w 1939 r.:

Dzisiejsza etnologia przeżywa swój socjologiczny renesans. W Niemczech i Anglii, we Francji i Ameryce w wielu wybijających się na pierwsze miejsce pracach etnologicznych dominuje socjologiczna metoda badań i nazwiska czołowych przedstawicieli dzisiejszej etnologii: Malinowskiego i Thurnwalda, Boasa i Lowiego, Firtha i Margaret Mead, że wymienię tu najbardziej znanych, należą zarówno do etnologii, jak i do socjologii (Obrębski 2006a: 209–210).

W Polsce obie dyscypliny były wówczas młode, a środowiska uprawiających je uczonych niewielkie. Studia magisterskie w obu dyscyplinach zaczęły się rozwijać dopiero w latach 20. Pokolenie Obrębskiego – roczniki pierwszej dekady XX w. – było pierwszym w kraju, które miało szansę takie studia odbyć.

Józef Obrębski nie miał jednakże magisterium z etnologii. I tu na arenę wchodzi trzecia dyscyplina, z którą był związany – językoznawstwo, czy szerzej filologia. Dyplom magisterski J. Obrębskiego w archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego informuje, iż odbył on

przepisane studia (...) w zakresie filologii słowiańskiej i zdał następujące egzaminy: gramatyka opisowa współczesnej polszczyzny, gramatyka opisowa języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej i dialektologii języka polskiego (z uwzględnieniem zasad nauki o języku), ogólne wiadomości o narodach słowiańskich, ich językach i piśmiennictwie, historia literatury polskiej, główne zasady nauk filozoficznych, gramatyka opisowa języka rosyjskiego, prehistoria Słowian, historia sztuki u Słowian, etnografia Słowian oraz przedstawił z wynikiem bardzo dobrym pracę magisterską na temat *Rolnictwo ludowe wschodniej części półwyspu Bałkańskiego* (drukowaną w „Ludzie Słowiańskim” I (1929–30)) (AUJ akta studenckie).

Rada Wydziału Filozoficznego nadała mu „stopień magistra filozofii jako dowód zakończenia studiów wyższych w zakresie Filologii Słowiańskiej” (AUJ akta studenckie). Było to w marcu 1930 r.

Zgodnie z rozporządzeniem ministerialnym z 1926 r. dotyczącym egzaminów w zakresie filologii słowiańskiej na stopień magistra filozofii (*Rozporządzenie* 1926), trzy ostatnie wymienione na dyplomie J. Obrębskiego egzaminy należały do „grupy etnograficznej”. Filolodzy słowiańscy wybierali bowiem jedną z trzech specjalizacji: językową, historię literatury bądź etnograficzną. Był więc J. Obrębski formalnie magistrem filologii słowiańskiej o specjalności etnograficznej – choć na jego dyplomie tego nie odnotowano. W swoich życiorysach używał zwykle formuł podobnych do tej z *Curriculum vitae* z 1945 r.: „magisterium w zakresie etnografii słowiańskiej i etnologii ogólnej uzyskałem w roku 1930 na podstawie pracy *Rolnictwo ludowe wschodniej części*

półwyspu Bałkańskiego" (AUŁ). Pomijał filologię. To zrozumiałe – nie uważał się przecież za filologa, tylko etnologa.

Józef Obrębski od początku studiów specjalizował się w etnografii Słowian, będąc przez cały ten czas asystentem Kazimierza Moszyńskiego. Jego praca magisterska była etnograficzna, a ściślej etnogeograficzno-typologiczna (choć też obszernie wykorzystywała materiał i wiedzę lingwistyczną). Formalnie jednak był magistrem filologii słowiańskiej i faktycznie, oprócz etnograficzno-etnologicznego, odebrał bardzo solidne wykształcenie lingwistyczne. Jego drugi mentor, Kazimierz Nitsch, był wszak największym ówczesnym autorytetem w zakresie językoznawstwa sławistycznego.

Filologia słowiańska traktowana jako dyscyplina akademicka, w ramach której przyznawano stopnie naukowe, miała wtedy szerszy zakres niż obecnie. „Jako przedmiot wykładów uniwersyteckich rozumie się przez nią naukę o językach słowiańskich i o literaturze oraz etnografii” – pisano w „Nauce Polskiej” (Gołębek 1938: 154). Takie traktowanie zakresu dyscypliny wywodziło się z dawniejszego ideału sławisty jako wszechstronnego znawcy języków i kultur słowiańskich, badającego je w ujęciu porównawczym (ideał ten w XX w. ucieleśniał jeszcze Aleksander Brückner). Zdawano sobie jednak sprawę, że ten szeroki zakres należy zawęzić. W latach późniejszych w zawodowej samoidentyfikacji i deklaracjach J. Obrębski „zawęził” swoją specjalizację do etnografii, etnologii, etnosocjologii, socjologii, antropologii – zależnie od uwarunkowań instytucjonalnych, w jakich funkcjonował, i od odbiorców, do których adresował swoje identyfikacyjne deklaracje. Tożsamości wszak „nie są stałym, lecz dynamicznym fenomenem, który ulega nieustannej interakcji z otoczeniem” (Wagner 2020: 148). Niezależnie jednak od zmieniających się w relacji z otoczeniem i sytuacją pozafilologicznych autodeklaracji, nie ulega wątpliwości, że kompetencje filologa słowiańskiego warunkowały powodzenie badań terenowych J. Obrębskiego w Bułgarii, Macedonii i na Polesiu, które prowadził w latach 20. i 30. Posługiwał się językami badanych i operował wiedzą o tych językach (i ich dialektach), zarówno gramatyczno-semantyczną, jak i socjolingwistyczną. Więcej: teoretyczne kompetencje lingwisty okazały się dla niego wyjątkowo przydatne podczas pracy asystenckiej u boku Bronisława Malinowskiego, któremu pomagał opracowywać kiriwiński materiał językowy, będąc równolegle świadkiem powstawania jego słynnej etnograficznej teorii języka, przedstawionej później w monografii *Coral Gardens and Their Magic* (Malinowski 1935).

W kontekście magisterium J. Obrębskiego znaczenie, i to zasadnicze, ma jeszcze jeden aspekt. Otóż należał on do pierwszego rocznika uczniów w Katedrze Etnografii Słowian UJ (pierwszej na świecie o takim profilu) – studiował w okresie, gdy dopiero tworzone program studiów etnograficznych i ustalano dotyczące ich przepisy. Rozporządzenie ministerialne „w sprawie programu studiów i egzaminów w zakresie antropologii, etnografii z etnologią i prehistorji na stopień magistra filozofji” (*Rozporządzenie* 1927) weszło w życie, gdy J. Obrębski był już na trzecim roku studiów i miał za sobą

kilka zdanych egzaminów magisterskich z językoznawstwa. Tytuły „magistra filozofii w zakresie etnografii z etnologią” uzyskiwali koledzy J. Obrębskiego kończący studia kilka lat po nim¹ i, co ciekawe – nie na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie do wybuchu II wojny światowej nie przyznano ani jednego magisterium z etnografii z etnologią². A zatem J. Obrębski – pierwszy zdeklarowany student-etnolog na UJ – nie miał formalnej możliwości uzyskania magisterium ze swojej ścisłej specjalizacji. Na to było jeszcze w tej uczelni za wcześnie.

Dalsza trajektoria naukowa i zawodowa J. Obrębskiego prowadziła go badawczo w stronę antropologii społecznej, instytucjonalnie zaś ku środowisku socjologicznemu, choć z polskimi etnologami nie tracił kontaktu. Funkcjonował, w różnych okresach życia w różnym stopniu, w obu środowiskach.

Po magisterium, z rekomendacji K. Moszyńskiego i K. Nitscha, wyjechał na studia doktoranckie do London School of Economics and Political Science, do B. Malinowskiego. Obu krakowskim mentorom J. Obrębskiego zależało zarówno na rozwoju jego indywidualnej kariery naukowej, jak i na mających nastąpić w przyszłości, dzięki jego wkładowi, wzmocnieniu i rozwinięciu polskiej etnologii. K. Moszyński widział go jako przyszłego specjalistę „w zakresie społecznego życia ludowego Słowian” i autora „krytycznych opracowań”, który „ogłasza[łby] ważniejsze swe prace po angielsku, udostępniając w ten sposób obfite materiały etnograficzne słowiańskie szerszemu światu” (IEiAKUJ). W seminarium B. Malinowskiego J. Obrębski uczestniczył w erze jego rozkwitu. Wyposażony w najnowszą wiedzę antropologiczną i instrumentarium metodologiczne w postaci teorii funkcjonalnej i etnograficznej metody terenowej, odbył w latach 1932–1933 „terenówkę” w Macedonii (zob. Engelking 2022). Były to pierwsze badania wsi europejskiej przeprowadzone w tym paradygmacie teoretycznym i metodologicznym, badania, w których „największ[ą] ambicj[ą] etnologa [było] dobrnięcie do *dessous* życia wsi” (Obrębski 2022b: 153).

Być może dlatego, zdając sobie sprawę, że jest w europejskim terenie pionierem „etnologii nowego typu” – czyli antropologii społecznej – w pracach będących pokłosiem tej ekspedycji przedstawiał swoją wizję etnologii. Konstruował ją, w ślad za B. Malinowskim, w teoretycznej opozycji do szkoły ewolucjonistycznej i historyczno-kulturowej, które, jak pisał, wytwarzały „fikcję etnologiczną”, niemającą nic wspólnego z „rzeczywistością wiejską” (zob. Obrębski 2022b: 90). Od strony metody badawczej etnologia J. Obrębskiego krystalizowała się w przeciwstawieniu wobec „przeciętn[ego]

1 M.in. w roku 1930 na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie Józef Gajek, na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie: Maria Znamierowska-Prüfferowa w roku 1932, Witold Dynowski i Daniel Fajnsztejn w 1933 r., Lucjan Turkowski w 1934 r.

2 Egzaminy z przedmiotów wymaganych do magisterium z etnografii z etnologią zdawało na UJ w latach 1934–1939 pięć osób, m.in. Anna Kutrzebianka i Roman Reinfuss (AUJ protokoły egzaminacyjne). Dokumentacji z lat wcześniejszych nie odnalazłam.

etnolog[a] starego typu, udając[ego] się w teren z przygotowanym zawczasu kwestionariuszem, niezainteresowan[ego] rzeczywistością i dynamiką życia wiejskiego” (Obrębski 2022b: 47). Koncentracja na współczesnym, bieżącym życiu wsi poszerzała jego pole widzenia o zagadnienia socjologiczne – zgodnie zresztą z wyznaczonym jeszcze u boku K. Moszyńskiego dalszym kierunkiem naukowej ścieżki: badaniem kultury społecznej Słowian. Sytuując etnologię w relacji do historii i socjologii, podkreślał, że

[p]rzedmiotem jej badań jest z natury rzeczy zawsze współczesność — stan obecny, teraźniejszość istniejących ludów i społeczeństw pierwotnych. (...) Metoda historyczna – utrwalanie tego, co jako przebieg historyczny było jedyne, niepowtarzalne itp. Etnografia utrwała to, co jako typ (podtyp itp.) – jedyne, niepowtarzalne. Etnografia nierównie silniej [jest] uzależniona od socjologii. Opis etnograficzny musi być opisem socjologicznym, posługiwać się metodą socjologiczną. Ukazuje on typy i odmiany kultury na tle życia zbiorowego społeczności pierwotnych. W [kalejdoskopowości] typów i odmian, które przedstawia, tkwi prawdziwa historyczność etnografii. Stąd problematyka historyczna – własna, odrębna. Problematyka etnograficzna – socjologiczna. Etnografia (etnologia) to socjologia kultury pierwotnej, socjologia życia społecznego, religii, prawa, moralności, ekonomii itp. społeczeństw pierwotnych (Obrębski 2022a: 51–53).

Przekonania o konieczności „socjologizacji etnologii”, które w przytoczonym cytacie jest w istocie rzeczy przybliżeniem polskiemu czytelnikowi założeń antropologii społecznej – funkcjonującej też wówczas pod nazwą „socjologia społeczeństw pierwotnych” – nigdy nie porzucił i zgodnie z nim kształtował całą swoją późniejszą praktykę badawczą. Ale jednocześnie strzegł granic między antropologią (etnologią) a socjologią. Ciekawym tego świadectwem jest *passus* z jego listu do B. Malinowskiego, napisanego w związku z planowanym drukiem rozprawy doktorskiej na temat zwyczaju kuwady u Słowian:

zaledwie parę pierwszych rozdziałów zdołałem jako tako przygotować. Było to wszystko razem b. zniechęcające. Tembardziej że widziałem, że praca ta wymaga b. gruntownej przeróbki, przedewszystkiem zaś odciążenia całego balastu „socjologicznego”, z którego – pod wpływem świeżo przeprowadzonej lektury socjologicznej – byłem b. dumny swego czasu i z którym, jak każdy nowicjusz, przesadziłem w pracy (LSE).

W pismach macedońskich samookreśleniem J. Obrębskiego były stosowane wymiennie terminy „etnograf” i „etnolog”, w tekstach pisanych po angielsku pojawiał się „antropolog”. Po powrocie z Macedonii, podczas badań prowadzonych na Polesiu w latach 1934–1937, definiował się jako „etnosocjolog”. Czyli, z dzisiejszego punktu widzenia, antropolog społeczny specjalizujący się w badaniu społeczności chłopskich.

Na początku 1934 r. J. Obrębski podjął zlecone przez instytucje państwowe badania nad procesami narodotwórczymi na białorusko-ukraińskim Polesiu, w ówczesnych województwach poleskim i wołyńskim (zob. Engelking 2007b). Ekspedycja, prowadzona razem ze współpracownikami, obejmowała wielki obszar i mogła tylko w wytypowanych wsiach przybierać charakter bardziej stacjonarny, czyli posługiwać się etnograficzną metodą terenową. Poza tym pracowano w wybranych punktach z kwestionariuszami, w paradygmacie zbliżonym do rekonesansu. Dlatego J. Obrębski uważał to przedsięwzięcie za eklektyczne pod względem metodologicznym. Teoretycznie, choć pozostawał w polu funkcjonalizmu B. Malinowskiego, w znacznym stopniu opierał się na teorii dezorganizacji i reorganizacji społeczności wiejskich wypracowanej przez Floriana Znanieckiego, w której kategoriach interpretował proces zmiany społecznej i kulturowej na Polesiu. Dzieło Williama I. Thomasa i F. Znanieckiego *The Polish Peasant in Europe and America* (Thomas, Znaniecki 1927) uznawał za „podstawowy wzór” dla swoich badań. Inspirował się też pracami socjologów zachodnich, dotyczącymi problematyki narodowościowej: Friedricha Hertza, Roberta Michelsa, Sebalda Rudolfa Steinmetza, Heinza Ottona Zieglera. Poszukując odpowiedzi na pytanie, „jakie jest obecne oblicze narodu ludu”, zajmował się więc w pełnym znaczeniu tego słowa „współczesn[ą] rzeczywistość[cią] wsi wschodniej” (AR: 2).

J. Obrębski nigdzie obszerniej nie wyeksplikował swojego rozumienia etnosocjologii; definiował ją lapidarnie jako „socjologię społeczeństw ludowych” i kładł nacisk na jej związek z „zagadnieniami dotyczącymi socjologii narodu” (Obrębski 2007b: 276). W liście do M. Znamierowskiej-Prüfferowej z 1934 r. pisał o etnosocjologii jako o „rodzaju etnologii” oraz „kierunku i metodzie” (MET). W okresie jego studiów w Londynie wychodziło drukiem przyjmowane z powszechnym uznaniem 5-tomowe dzieło Richarda Thurnwalda *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen* (Etnosocjologiczne podstawy społeczeństw ludzkich) (Thurnwald 1931–1935). R. Thurnwald ukuł termin *Ethnosociologie* jako kontynentalny odpowiednik brytyjskiej „antropologii społecznej”, przy czym sam reprezentował funkcjonalizm i kładł nacisk na badanie zmiany społecznej. To za R. Thurnwaldem J. Obrębski musiał przyjąć i termin, i profil badań (problematyka zmiany społecznej była też bliska B. Malinowskiemu).

Z przedstawioną tu perspektywą J. Obrębskiego, jak również z empirycznym i teoretycznym dorobkiem jego badań poleskich, współbrzmi encyklopedyczna definicja „etnosocjologii”:

Subdyscyplina etnologii zajmująca się badaniami procesów etnicznych i ich związkiem z przemianami społecznymi, zachodzącymi w obrębie różnych grup etnicznych; ze względu na praktyczne znaczenie etnosocjologia rozwija się głównie w krajach wieloetnicznych oraz w krajach o ludności pochodzenia imigracyjnego; powstała w latach

30. XX w. (R. Thurnwald), jej przedmiot był w dużej mierze zbieżny z programem brytyjskiej antropologii społecznej i obejmował studia nad organizacją i instytucjami społecznymi ludów niecywilizowanych i europejskich środowisk wiejskich (*Etnosocjologia* 2018).

Istnieje jeszcze argument o charakterze instytucjonalnym, przemawiający za wprowadzeniem przez J. Obrębskiego w polski obieg naukowy terminu „etnosocjologia”. Intensywnie wówczas w Polsce uprawianą dyscypliną, rywalizującą o prestiż i poparcie władz z innymi profesjonalizującymi się naukami społecznymi, była antropologia fizyczna, powszechnie nazywana po prostu „antropologią”, bez przydawki gatunkującej (zob. Linkiewicz 2016). W tym kontekście, a także wobec utrwalonej w Europie kontynentalnej nazwy „etnologia”, termin „antropologia społeczna” mógł być źle rozumiany i odbierany; J. Obrębski, dostosowując się do polskich realiów, w swoich przedwojennych pismach go nie używał – pisał, oprócz „etnosocjologii”, o „etnologii socjologicznej” (Obrębski 1939: 535) i o „socjologicznie zorientowanych etnografach” (Obrębski 2006b: 222), nie „antropologach społecznych”. „Etnosocjologia” jako wyspecjalizowane pole w obrębie zdomowionej już w Polsce „etnologii” (ten termin występował w nazwach instytucji, tak samookreślali się uczeni, B. Malinowskiego także nazywano etnologiem) miała, dzięki składnikowi „etno-”, funkcję dystynktywną wobec antropologii fizycznej z jej nieskrywaniem w tamtym okresie pokrewieństwem z teoriami rasistowskimi, a silny akcent położony na ukierunkowanie socjologiczne, czyli teoretyczno-metodologiczną tożsamość etnosocjologii, sygnalizował zarazem konstytutywną odrębność od paradygmatu kulturowo-historycznego przyjmowanego przez większość ówczesnych polskich etnologów. J. Obrębski, określając się jako etnosocjolog, sytuował się więc w polu naukowym jako pionier i promotor nowatorskiego na gruncie polskim funkcjonalizmu, a zarazem na pozycji autonomicznej wobec tutejszego etnologiczno-antropologicznego mainstreamu oraz dynamicznie rozwijającej się socjologii.

Termin „etnosocjologia” nie zdomowił się jednak w polskich naukach społecznych (choć był używany jeszcze w okresie tużpowojennym); jego projektowany przez J. Obrębskiego zakres dziś zagospodarowują antropologiczne studia nad wsią i socjologia wsi, a także studia nad etnicznością i socjologia narodu.

Brytyjska antropologia społeczna, której adeptem, a później praktykiem był J. Obrębski, ukształtowała się na pograniczu etnologii i socjologii. Tę pogranicznosc trafnie oddaje właśnie kategoria „etnosocjologia”, odpowiadająca ściślej specjalizacji J. Obrębskiego, w której realizował się podczas badań poleskich, a także później. Choć zajmował się też innymi obszarami antropologii, z etnosocjologią identyfikował się bodaj najmocniej. Na jego symbolicznym grobie na warszawskich Powązkach Komunalnych widnieje inskrypcja: „Józef Obrębski – etnosocjolog”³.

3 Zob. zdjęcie w: <https://etnoznawcy.pl/biogram/jozef-obrebski/>.

Badania na Polesiu J. Obrębski prowadził pod auspicjami m.in. Instytutu Badań Spraw Narodowościowych. W listopadzie 1935 r. reprezentował Instytut na II Ogólnopolskim Zjeździe Socjologów. W marcu 1936 r. został członkiem rzeczywistym Instytutu. W drugiej połowie lat 30. wiązał się coraz silniej ze środowiskiem socjologicznym. W listopadzie 1936 r. objął stanowisko wicedyrektora Państwowego Instytutu Kultury Wsi, na którego dyrektora powołano Józefa Chałasińskiego. Do obowiązków J. Obrębskiego należały tu organizacja i nadzorowanie prowadzonych przez Instytut badań: terenowych, ankietowych, biograficznych. Państwowy Instytut Kultury Wsi, ustanowiony dekretem prezydenta 30 września 1936 r., formalnie podlegający Ministerstwu Rolnictwa, a merytorycznie i kadrowo związany z założonym i kierowanym przez F. Znanieckiego Polskim Instytutem Socjologicznym, zajmował się społeczną i kulturową problematyką wsi i warstwy chłopskiej – a więc, jak chciał J. Obrębski, „socjologią społeczeństw ludowych”, etnosocjologią. „[B]yła to pierwsza w Polsce pozauniwersytecka placówka stricte socjologiczna o tak dużym zakresie zadań naukowo-badawczych” (Winclawski 2006: 39).

Członkiem Polskiego Instytutu Socjologicznego został J. Obrębski w 1937 r., wtedy też wszedł w skład redakcji „Przeglądu Socjologicznego”. Rok później powstał Oddział Warszawski Polskiego Instytutu Socjologicznego, J. Obrębskiego powołano na kierownika jednej z Sekcji Prac Naukowych i na redaktora naczelnego wydawanej przez Instytut serii „Biblioteka Socjologiczna”. W „Bibliotece Socjologicznej” ukazała się m.in. przetłumaczona przez niego praca B. Malinowskiego *Prawo, zwyczaj i zbrodnia w społeczności dzikich* (Malinowski 1939).

Działalność dydaktyczna J. Obrębskiego w tym okresie również mieściła się w polu socjologii. W Wolnej Wszechnicy Polskiej kierował Katedrą Socjologii Szczegółowej i wykładał socjologię ogólną, metody badań socjologicznych oraz socjologię wsi i miasta (w latach 1936–1939). W oddziale Wszechnicy w Łodzi prowadził wykłady poświęcone przemianom społecznym i kulturowym wsi. Począwszy od roku akademickiego 1936/1937 wykładał też socjologię w warszawskim Instytucie Pedagogicznym Związku Nauczycielstwa Polskiego. Choć jego najważniejszymi współpracownikami podczas ekspedycji poleskiej byli etnografowie, uczniowie Cezarii Ehrenkreutzowej (Zygmunt Korybutiak) i Stanisława Poniatowskiego (Stanisław Dworakowski), najbliższy uczeń J. Obrębskiego, Stefan Nowakowski, był socjologiem (po wojnie został profesorem socjologii na Uniwersytecie Warszawskim).

Interdyscyplinarność J. Obrębskiego dochodziła do głosu także w językoznawczym aspekcie badań na Polesiu. Jego konstruktywistyczna teoria grup etnicznych nie powstałaby bez inspiracji językoznawczej – bez wpływu językoznawstwa strukturalnego, w szczególności fonologii. Także bez socjologicznego spojrzenia na język, co pozwalało mu konfrontować ze sobą obserwowane w terenie granice lingwistyczne i świadomościowe oraz operować kategorią „grupa językowa w znaczeniu społecznym”

(Obrębski 2007c: 332), czyli innymi słowy postrzegać grupę etniczną w kategoriach wspólnoty komunikacyjnej. Jego kompetencje dialektologiczne i socjolingwistyczne przejawiały się nie tylko w wywoływaniu i interpretacji danych terenowych i konstruowaniu teorii; także w profesjonalnych dyskusjach z językoznawcami podczas I Zjazdu Naukowego poświęconego Ziemiom Wschodnim w 1936 r., których zapis się zachował (Obrębski 2007c: 332–334). Z kolei zamysł, by badać magię słowa we współczesnej propagandzie politycznej na Polesiu, skryształizowany po lekturze *Coral Gardens*⁴, dowodzi, że problematyzował zagadnienie, które nie spotykało się jeszcze wśród językoznawców z naukowym zainteresowaniem⁵. Marzył o „rewolucj[i] w językoznawstwie, która mu się już dawno należy i która – wybawiając je z filologicznych akrobacji – uczyni zeń wreszcie prawdziwą naukę, empiryczną i humanistyczną” (LSE). Zachęcał językoznawców do „socjologicznego podejścia do zjawisk języka” i czekał na moment, w którym „nieortodoksyjność traktowania przedmiotu przestanie razić zawodowych lingwistów” (Obrębski 2006b: 222). Pozostawił konspekt artykułu o socjologicznych teoriach języka (więcej zob. Engelking 2003).

Józef Obrębski, etnolog i socjolog z kompetencjami językoznawcy, poruszał się swobodnie po empirycznych i teoretycznych obszarach wszystkich tych trzech dyscyplin, integrując je w swojej antropologii.

Podczas okupacji niemieckiej, którą spędził w Warszawie, działał i jako socjolog, i jako etnolog. Na tajnych kompletach Sekcji Społeczno-Oświatowej Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej wykładał socjologię, na tajnym poznańskim Uniwersytecie Ziemi Zachodnich prowadził wykład i seminarium z etnologii. Kiedy w 1942 r. reaktywował się w konspiracji Polski Instytut Socjologiczny (pod kierownictwem J. Chałasińskiego), J. Obrębski wszedł w skład jego zarządu (wraz ze Stanisławem Ossowskim i Stanisławem Rychlińskim). Sam, dzięki subwencjom Instytutu, napisał w tym okresie trzy monografie: *Polesie archaiczne*, *Szkoła na Polesiu* oraz *Giaurowie Macedonii. Opis magii i religii pasterzy macedońskich na tle zbiorowego życia ich wsi* (wydane *post mortem* jako Obrębski 2007a, 2007d, 2022a).

Także bezpośrednio po wojnie znalazł się J. Obrębski wśród socjologów – funkcjonował jednakże w tym środowisku głównie jako etnolog. W kwietniu 1945 r. wznowił pracę w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi, która jesienią przekształciła się w Uniwersytet Łódzki. Powołano tu do życia Instytut Socjologiczny, w którego skład weszły

4 24 stycznia 1935 r. J. Obrębski pisał do B. Malinowskiego: „Jeszcze z jednego powodu jestem ogromnie wdzięczny za przysłanie mi *Coral Gardens*. Pomogą mi one bardzo przy opracowywaniu dwóch tematów, którymi jestem obecnie zajęty. Jest to «czarownictwo macedońskie» i «zmiana kulturalna na Polesiu». (...) Dla Polesia b. przydatna będzie koncepcja magii słowa we współczesnej propagandzie politycznej” (LSE).

5 Kilka lat później autorem doktoratu z antropologii społecznej, poświęconego językowi sugestii, magii i propagandy, został inny polski uczeń B. Malinowskiego, Andrzej Waligórski (który, podobnie jak J. Obrębski, zdobył wcześniej na UJ wykształcenie lingwistyczne) (zob. Waligórski 2022).

3 katedry: socjologii (Chałasiński), teorii kultury (Ossowski) i etnologii (Obrębski). W pierwszym powojennym roku akademickim prowadził wykłady: „Rozwój problematyki etnologicznej”, „Społeczeństwo pierwotne i cywilizowane”, „Rozpad społeczeństw pierwotnych” oraz „Etnologia i socjologia”. Był też członkiem Zarządu Polskiego Instytutu Socjologicznego oraz komitetu redakcyjnego „Przeglądu Socjologicznego”, a także Komisji Socjologicznej Polskiej Akademii Umiejętności i Zarządu Towarzystwa Ludoznawczego. Poza tym „[r]edakcja «Ludu» zaproponowała mu jesienią 1945 stałą współpracę, wydawnictwo «Czytelnik», podjąwszy w październiku 1945 inicjatywę wydania spuścizny rękopiśmiennej po Ludwiku Krzywickim, powołało go do składu redakcyjnego” (Winłowski 2006: 45).

Tak więc w okresie tużpowojennym – do wyjazdu z Polski w czerwcu 1946 r. – J. Obrębski coraz ściślej wiązał się z etnologią. Na Uniwersytecie Warszawskim przystąpiono do odbudowy dwóch przedwojennych katedr: Etnografii Polskiej, prowadzonej do 1939 r. przez prof. Cezarię Jędrzejewiczową, i Etnologii – przez S. Poniatowskiego. Do Katedry Etnografii Polskiej zgłosił się już w styczniu 1945 r. jej przedwojenny adiunkt – W. Dynowski. Jako kandydata do objęcia katedry po zmarłym prof. S. Poniatowskim środowisko wskazywało J. Obrębskiego. W październiku 1945 r. rozpoczął na UW procedurę habilitacyjną z zakresu etnologii. W sierpniu 1946 r., po zatwierdzeniu habilitacji przez Ministerstwo Oświaty, J. Obrębski został docentem etnologii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

Był już wtedy w Oksfordzie, dokąd, do Seminar on Social Anthropology, wyjechał w czerwcu 1946 r. na zaproszenie profesora Edwarda Evana Evans-Pritcharda. Wygłosił tam wykłady, wydane później w książce *The Changing Peasantry of Eastern Europe* (Obrębski 1976), a dwa następne lata spędził, jako *research sociologist*, prowadząc z ramienia London School of Economics badania terenowe na Jamajce, w których koncentrował się na problematyce zmiany społecznej w społeczeństwie postniewolniczym. Przez cały ten okres pozostawał w kontakcie z Uniwersytetem Warszawskim w związku z planowanym powrotem do kraju, by objąć katedrę.

Ważny komentarz do swojej sytuacji – i swoich wyborów – sformułował w liście do F. Znanieckiego, pisanym z Jamajki w maju 1947 r.:

Nie mam żadnych złudzeń co do perspektyw rozwojowych socjologii polskiej w obecnej sytuacji. I niewiele złudzeń co do możliwości rychłych zmian na lepsze. Jestem docentem Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie również wakuje katedra. Wątpię, czy na nią wrócę. Wybrałem etnologię jako przedmiot pozornie najbardziej oderwany. Niestety, pomyliłem się. Lenin i Stalin też byli etnologami (OC).

Stąd wniosek, że musiał rozważyć, czy habilitować się z etnologii, czy z socjologii. Uznał tę pierwszą za mniej uwikłaną czy też zagrożoną politycznie przez rodzącą się polską

odmianę stalinizmu – rzeczywistość jednak prędko pozbawiła go złudzeń (zob. Wróblewski 2018). Do kraju już nie powrócił.

Przyjął propozycję pracy w Departamencie Powierniczym ONZ jako ekspert od dekolonizacji i we wrześniu 1948 r. zamieszkał w Nowym Jorku. Tutaj zmarł 20 lat później, w grudniu 1967 r. W ostatniej dekadzie życia wykładał socjologię i antropologię w City University of New York i Long Island University. Był członkiem American Anthropological Association i Komisji Socjologiczno-Antropologicznej Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce, wygłaszał referaty na seminariach i konferencjach, m.in. w Chicago University i Uniwersytecie Columbia. Spośród instytucji polskich związany był z Polskim Towarzystwem Socjologicznym, którego członkiem zagranicznym został w 1960 r. Utrzymywał kontakty zarówno z amerykańskimi, jak i polskimi antropologami i socjologami. W domu Obrębskich w Hollis w stanie Nowy Jork bywali m.in. Valetta Malinowska i Eileen Znaniecka, Teodor Abel, Robert Bierstedt, Hortense Powdermaker, Sula Benet, Alicja Iwańska, Feliks Gross, Aleksander Hertz, Józef Chałasiński, Jan Szczepański i Stefan Nowakowski.

Nie ma wątpliwości, że Józef Obrębski traktował pole nauk społecznych jako szeroką wspólnotę idei, metod, ludzi i instytucji, i swobodnie się po nim poruszał, operując w różnych jego rejestrach. Jednocześnie nie tracił swojej centralnej identyfikacji antropologa społecznego wyspecjalizowanego w etnosocjologii, utrzymując przy tym świadomość, że „zarówno zmiany zakresu badań etnologii i socjologii, jak i wycieczki każdej z nich na pola badawcze drugiej, stają się coraz bardziej uzasadnione z perspektywy przemian we współczesnym świecie” (Obrębski 2005: 196).

Bibliografia

- Armon, W. (1978). Obrębski Józef. W: W. Niemirycz, W. Olszak (red.), *Polski słownik biograficzny*. T. 23 (s. 461–463). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, Polska Akademia Nauk.
- Chałubiński, M. (2006). Stanisław Ossowski i Józef Obrębski. *Sprawy Narodowościowe*, 29, 49–51.
- Engelking, A. (2003). Józef Obrębski jako językoznawca. Mało znane momenty z biografii naukowej etnosocjologa. W: A. Engelking, R. Huszcza (red.), *Pogranicza języków. Pogranicza kultur. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej* (s. 366–382). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Engelking, A. (2007a). Józef Obrębski (1905–1967). W: E. Fryś-Pietraszkowa, A. Spiss (red.), *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*. T. 2 (s. 226–233). Wrocław–Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Engelking, A. (2007b). Polesie Józefa Obrębskiego. W: J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*. T. 1 (s. 9–32). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Engelking, A. (2022). Macedonia Józefa Obrębskiego. W: J. Obrębski, *Macedonia 1. Głaurowie Macedonii. Opis magii i religii pasterzy z Porecza na tle zbiorowego życia ich wsi. Studia etnosocjologiczne*. T. 2 (s. 9–43). Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Etnosocjologia* (2018, 2 listopada). Pozyskano z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/etnosocjologia;3898909.html>.
- Gołąbek, J. (1938). Studia słowiańoznawcze w Polsce. *Nauka Polska: jej potrzeby, organizacja i rozwój*, 23, 152–170.
- Linkiewicz, O. (2016). Applied modern science and the self-politicization of racial anthropology in Interwar Poland. *Ab Imperio*, 2, 153–181. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2016.0001>.
- Malinowski, B. (1935). *Coral gardens and their magic: A study of the methods of tilling the soil and of agricultural rites in the Trobriand Islands*. London: G. Allen and Unwin.
- Malinowski, B. (1939). *Prawo, zwyczaj i zbrodnia w społeczności dzikich* (przeł. J. Obrębski). Warszawa–Poznań: Polski Instytut Socjologiczny.
- Obrębski, J. (1976). *The changing peasantry of eastern Europe*. Cambridge, Massachussets: Schenkman Publishing Company.
- Obrębski, J. (1939). [Recenzja z: J. Czekanowski, Wstęp. W: J. Czekanowski, S. Klimek, J. Mydlarski i in. (oprac.), *Człowiek – jego rasy i życie*, Warszawa 1938]. *Przegląd Socjologiczny*, 7(1–2), 353–360.
- Obrębski, J. (2005). Socjologia powstających narodów (przeł. A. Engelking). W: J. Obrębski, *Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje* (s. 195–207). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Obrębski, J. (2006a [1939]). Etnologia i socjologia. *Sprawy Narodowościowe*, 29, 209–217.
- Obrębski, J. (2006b [1936]). Społeczeństwo pierwotne. *Sprawy Narodowościowe*, 29, 218–222.
- Obrębski, J. (2007a). Polesie archaiczne. W: J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*. T. 1 (s. 33–185). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski, J. (2007b [1936]). Dzisiejsi ludzie Polesia. W: J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*. T. 1 (s. 276–318). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski, J. (2007c [1938]). Dyskusja nad referatem „Dzisiejsi ludzie Polesia”. W: J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*. T. 1 (s. 319–332). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski, J. (2007d). Pańska szkoła i muzyczne dzieci. W: J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*. T. 1 (s. 335–434). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski, J. (2022a). Macedonia 1. *Giaurów Macedonii. Opis magii i religii pasterzy z Porecza na tle zbiorowego życia ich wsi. Studia etnosocjologiczne*. T. 2. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski, J. (2022b). Macedonia 2. *Czarownictwo Porecza Macedońskiego. Mit i rzeczywistość u Słowian Południowych. (Rozproszone teksty epickie i liryczne. Zapisy terenowe). Struktura społeczna i rytuał we wsi macedońskiej. Studia etnosocjologiczne*. T. 2. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Rozporządzenie* (1926). Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 marca 1926 r. w sprawie programu studiów i egzaminów w zakresie filologii słowiańskiej na stopień magistra filozofii, *Dz. Urz. MWRiOP* nr 8, poz. 179, 173–174.
- Rozporządzenie* (1927). Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 27 grudnia 1926 r. w sprawie programu studiów i egzaminów w zakresie antropologii, etnografii z etnologią i prehistorii na stopień magistra filozofii. *Lud*, 6(26), 121–123.
- Thomas, W.I., Znaniecki, F. (1927). *The Polish peasant in Europe and America*. Vol. 1–2. New York: Alfred A. Knopf.
- Thurnwald, R. (1931–1935). *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen*. Band 1–5. Berlin u. Leipzig: Walter de Gruyter.
- Wagner, I. (2020). Zdjęcie z konkursu piękności i inne dokumenty osobiste. O pracy badawczej i poszukiwaniu znaczeń „czarnych dziur” – na przykładzie rekonstrukcji biografii Zygmunta Baumana. *Autobiografia: Literatura. Kultura. Media*, 1(14), 145–167. DOI: <https://doi.org/10.18276/au.2020.1.14-08>.

- Waligórski, A. (2022). *Język sugestii, magii i propagandy. Praca z dziedziny antropologii społecznej* (przeł. M. Moskal). Toruń: Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej.
- Winclawski, W. (2006). Józef Obrębski i Józef Chałasiński z Bronisławem Malinowskim i Florianem Znanieckim w tle. *Sprawy Narodowościowe*, 29, 35–48.
- Winclawski, W. (2007). Obrębski Józef. W: W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*. T. 3 (s. 47–52). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Wróblewski, F. (2018). Studium Historii Kultury Materialnej (1950–1956). Kontekst polityczny, ideologiczny i gospodarczy „likwidacji” etnologii w Polsce. *Lud*, 102, 123–154. DOI: <https://doi.org/10.12775/lud102.2018.04>.

Archiwalia

- (AR) Archiwum rodzinne Obrębskich w dyspozycji Anny Engelking
AR: Obrębski, J. (1934). *Program badań etnologicznych w zakresie spraw narodowościowych w województwach wschodnich*. Warszawa: (mps).
- (AUJ) Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
AUJ akta studenckie: akta studenckie J. Obrębskiego.
AUJ protokoły egzaminacyjne: Protokoły egzaminacyjne Podkomisji dla magisterium z etnografii (etnologii) 1934–39 i 1945–51.
- (AUŁ) Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego
AUŁ:teczka osobowa J. Obrębskiego.
- (IEiAKUJ) Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
IEiAKUJ: list K. Moszyńskiego do J. Van Sickle’a, b.d.
- (LSE) London School of Economics Archives, London
LSE: list J. Obrębskiego do B. Malinowskiego, 24.01.1935.
- (MET) Archiwum Muzeum Etnograficznego im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej, Toruń
MET: list J. Obrębskiego do M. Znamierowskiej-Prüfferowej, 13.11.1934.
- (OC) „Obrębski Collection”, Robert S. Cox Special Collections and University Archives Research Center, W.E.B. Du Bois Library, University of Massachusetts, Amherst
OC: list J. Obrębskiego do F. Znanieckiego, 3.05.1947.

Strony internetowe

- Encyklopedia PWN: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/etnosocjologia;3898909.html>
- ETNOznawcy. Portal wiedzy o dorobku polskiej etnografii: <https://etnoznawcy.pl/biogram/jozef-obrebski/>

Streszczenie

Józefa Obrębskiego (1905–1967), znanego m.in. jako twórcę opublikowanej w latach 30. nowatorskiej teorii etniczności, uważają za przynależnego do swojej dyscypliny zarówno antropologów, jak i socjologów. Jedni i drudzy badają jego życie i twórczość, a biogramy uczonego znajdują się zarówno w etnologicznych, jak i socjologicznych słownikach biograficznych. Artykuł przedstawia merytoryczny i instytucjonalny kontekst tego dwojakiego przypisania Obrębskiego, ze szczególnym uwzględnieniem jego tożsamości naukowej jako etnosocjologa, a także włącza w refleksję nad interdyscyplinarnością uczonego najmniej znany aspekt jego biografii naukowej, a mianowicie związki z językoznawstwem.

Słowa kluczowe: Józef Obrębski, biografie uczonych, historia antropologii, etnosocjologia, interdyscyplinarność

Summary

Józef Obrębski (1905–1967), known chiefly as the author of an innovative theory of ethnicity published in the 1930s, is considered by both anthropologists and sociologists as belonging to their respective disciplines. Researchers of his life and works are found among members of both disciplinary fields and his biographies were published both in anthropological and sociological biographical dictionaries. The article presents the intellectual and institutional context of this dual ascription of Obrębski with particular reference to his identity as an ethnosociologist. It also includes the least known dimension of Obrębski's scholarly biography, i.e. his relations with linguistics, into the reflection on the interdisciplinary nature of his intellectual activity.

Keywords: Józef Obrębski, biographies of scholars, history of anthropology, ethnosociology, interdisciplinarity

Translated by Author